

KALIPLAŞAN DURUM EKLERİ, DİLDEKİ TÜREVLERİ

Hamza Zülfikar

- Söze hocam Hasan Eren'i anmakla başlamak istiyorum. Onu yaklaştırmakta olan Mayıs ayında (29 Mayıs 2007) yitirmiştik. Türk diline yaptığı hizmetler unutulacak gibi değil. Hocamızı rahmetle, minnetle anıyorum. Bu yazımı da onun aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Hasan Eren, İhtilal sonrası Başbakanlığa bağlanan Türk Dil Kurumunda başkan olarak görevlendirilmişti. İlk iş olarak *Türkçe Sözlük* ve *Yazım Kılavuzu* ele alındı. Yüksek Kurum Başkanı Suat İlhan, bu iki çalışmanın öncelikle ele alınmasını ve bitirilmesini istiyordu. Bu sözlükle ilgili çalışmanın hikâyesi uzundur. Yalnızca şunu belirteyim ki Suat İlhan'ın ısrarla üzerinde durduğu *Türkçe Sözlük*; geceli gündüzlü bir çalışmayla basıldı ve bundan sonraki baskılara temel oldu, yeni baskılarla geliştirildi. Yeri gelmişken Suat İlhan Paşa'mızı da rahmetle anıyorum.

Hatıralarıyla zihnimizde yer eden hocam Hasan Eren'in hasta yatağında bile aklı sözlüklerde, makalelerindeydi. Beni kendine yakın bulur, sık sık espri dolu şakalar yapardı. O takılmalarının beninde saklı kalan pek çok örneği var. Espri yapmayı severdi, espriden anlayanların bulunduğu ortamlarda bu yola sık sık başvururdu. Keyifli, kendini dinletebilen bir kişiliğe sahipti. Samimi bulduğu için bu esprilerinin, takılmalarının bazılarını da benim üzerimden yürütürdü.

Sepettopu (basket) şakalaşması bunlardan biriydi. *Sepettopu Terimleri Sözlüğü*; Türk Dil Kurumunda yayımlandı. Cem Atabeyoğlu'nun bu çalışması ile dile ve ilgili spor dalına pek çok Türkçe terim kazandırılmıştır. *Baskı, dalış, engelleme, başucu atışı, akın,*

top sürme bunlardan birkaçıdır. Hocam; terimlerle ilgilenmemi yerinde bulurdu, hatta beni teşvik ederdi. Ancak bu arada tabiatı gereği bana takılmadan da edemezdi. Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan *Sepettopu Terimleri Sözlüğü*'nü dile getirerek "Hamza, bir de *kartopu terimleri* hazırlansa var mısınız?" diye eklerdi.

Sepettopu ile ilgili bu hatırlamaların yazı başlığıyla ilgisi var. Şu ara yarışma programlarında ilgili spor dalında sık geçen *potada* iki anlamda kullanılıyor. Bulunma durum ekiyle kalıplaşmış olan *potada* terimi, basket topunun bir levhaya çakılmış çemberden geçişiyle ilgili elde edilen sayı anlamındadır. Bu tanım, *potada* kelimesinin gerçek anlamıdır. Terimin mecaz anlamı ise "bir yarışmada elenmeye aday"dır. Hatta *potaya girdi* biçiminde de ifade ediliyor. *Potada* sözü, *Türkçe Sözlük*'te bulunmamaktadır. Kanaatime göre her iki anlam sözlüğe girmelidir.

Durum ekleri diye adlandırdığımız *-i, -e, -de, -den, -in* eklerinden *-i*; bir ismi geçişli fiile bağlamakla görevli olduğu için, yapım eki gibi kullanılamamış. Bunun gibi *-in* eki de bir ismi bir başka isme bağlar ve görevi, cümle içinde kelimeler arasında bağlanmayı sağlamaktır. Bu özelliğiyle de söz konusu iki çekim ekinden kelime türetmek mümkün olmamıştır. Bunların dışında geriye kalan üç durum eki *-e, -de, -den*; gerçek görevleri yanında isim, sıfat, zarf görevinde birtakım türevler oluşturmuştur. Cümlede diğer durum ekleri gibi kelimeler arası işletme görevini üstlenirken bir yandan da yapım eki gibi kullanılmıştır. Bu yolla birçok yabancı kelime bu eklerden yararlanılarak karşılanmış, yan ve mecaz anlamlar kazanmıştır. Örneklerden birkaçı şunlardır:

Gıyaben zarfı durum ekiyle *gıyabında* sözüne karşılık olmuş. Gene bir zarf olan Arapça kökenli *aslen* sözünün giderek yerini *aslında* kelimesine bıraktığı görülüyor. Özellikle Batı dillerinden dile giren terimlerde *-geriye doğru* (retrograf), *dışa dönmez* (supinasyon), *kendinden kopuş* (otoampütasyon) örneklerinde olduğu gibi- zorunlu olarak çekim ekleri kullanılmıştır. Çekim eklerinden yararlanılarak Batı kökenli kelimelere bulunmuş ve bulunacak karşılıklar gündeme yeterince gelememiştir. *Radikal* karşılığı *kökten, köktenci* önerildi ve benimsendi. Buradan da *radikalizim* için *köktencilik* uygun düştü.

Pek farkında olmuyoruz ama *zarfında* gibi bazı kelimeler, yerlerine Türkçe karşılıklarını bırakarak tarihe karıştılar. *Birkaç saat zarfında* artık *birkaç saat içinde* biçiminde ifade ediliyor. Zarf olarak kullanılan *akabinde* kelimesinde de aynı durum ortaya çıktı. Şimdi bunun yerine *ardından, arkasından* kelimelerini kullanıyoruz. Bu arada bir noktayı belirtmek isterim:

Türkçe Sözlük'te *içinde* maddesi ile *zarfında* maddesi birbiriyle ilişkilendirilmelidir. *Binaenaleyh* sözünü artık pek duymuyoruz. Onu *-dan* durum ekiyle yapılmış *bundan dolayı* karşılıyor. Hukuk alanında kullanılan bir de *vicahen* zarfı vardı. Buna da *yüzüne karşı* uygun bir karşılık oldu. Burada da *-e* yönelme durum ekinde yararlanılmış. Aynı köke dayanan *muvacehesinde* sözü ise artık duyulmaz oldu. "Sınır" anlamında *had* (< *hadd*) kelimesinden durum ekleriyle kalıplaşmış *haddizatında* ve *haddinden fazla* sözlerinin de kullanımı azaldı ve yerlerine de bir karşılık koyamadık. *Nihayetinde* ise aynı ekle yerini *sonucunda* kelimesine bırakıyor. Çekim eki getirildiği kelimeyle kalıplaşıyor. Dildeki yeni bir örnek ise *-de* ekiyle yapılmış *kanun hükmünde* (kararname) terimidir. *İcabında* kelimesi için *gerektiğinde*, *gerekirse* sözlerinin karşılık olabileceğini düşünelim ama bir de *lüzumu hâlinde* var; onu da *gerektiğinde*, *gerekirse* kelimesiyle karşılıyor. *Lüzumu hâlinde* henüz *Türkçe Sözlük*'e girmemiştir. Değişik anlamlarda kullanılan *-de* durum ekiyle yapılmış *nezdinde* kelimesinin geçtiği örnek cümleleri derleyerek anlamlarını netleştirmemiz gerekir.

Yüzyıllarca kullanılagelen Farsça kökenli *deruni* kelimesi, *-ten* ekiyle *içten* ile karşılanmış; buradan *samimiyet*, *samimiyetle* karşılığı *içtenlik* ve zarfı *içtenlikle* türetilmiş; bunlar dilde yaygınlaşmıştır. Özellikle *münderecat* kelimesine *içindekiler* isabetli bir karşılık olmuştur. Üç ek *-dekiler* bir arada kullanılmıştır. *Güya*'nın yerini alan ve *-de* durum ekiyle kurulmuş olan *sözde*, bugün dilde en sık kullanılan kelimelerden biri oldu ve anlam genişlemesine uğradı. Bu tür tek kelimedenden oluşan örnekler, yanında çekim ekiyle yapılmış; çoğu birer deyim özelliği kazanmış, anlam değişmesine uğramış. *Yüreği ağzında*, *başı önünde*, *perde arkasında*, *ağzı kulaklarında* örnekleri sayıca daha fazladır.

Söz konusu çekim ekleri kalıplaşarak bir yabancı kelimenin Türkçe olarak karşılanmasında kullanılması, yeni bir uygulama veya Cumhuriyet Dönemi'nde başlatılmış bir yol değildir. Türkçenin çeşitli dönemlerinde bunların örneklerine rastlamak mümkündür. Günümüz halk dilinde de bunların örnekleri var. Hamile kadının doğuma yaklaşan günlerdeki vaziyeti *karnı burnunda* sözüyle ifade edilir.

Bir söze ihtiyaç duyulduğunda ilk önce aklımıza vücut organlarının adlarına başvurmak gelmiştir. Organ adlarıyla kalıplaşmış kelimelerimiz az değildir. *Çiçeği burnunda*, *gözü yolda*, *ağzı kulaklarında* örnekleri; çekim ekiyle kurulmuş olup bir kavramı karşılamış, birer mecaz anlam elde edilmiştir. Öteki örnekleri, aşağıda ilgili başlık altında verilmiştir. Örneklerden *balık etinde*, *dumanı üstünde*, *aramızda*, *sağda solda* örneklerinin biri gerçek, diğeri mecaz anlamı var. *Sağda solda*'nın ikinci anlamı "çevrede,

halk arasında"dır. *Aramızda*, bu çekim ekiyle "gizli kalması istenen bir sırrı, durumu" ifade eder. "Hiçbir zaman gerçekleşmeyecek" anlamında *geyikler kırkımında* çekim ekiyle kalıplaşmış bir başka örnektir.

Bu renkli tablolar, can alıcı yaratmalar, söze sohbete canlılık katmıştır. Dil bilginleri; kelime sayısının fazlalığından çok, anlam zenginliğinin önemli olduğunu ileri sürerler. Bunun zengin örneklerini Türkçede bulabilirler. Türkçenin anlam bilgisi ele alındığında bu gerçek daha net ortaya çıkacaktır.

Çekim eklerinin yapım eki gibi kullanılması, Cumhuriyet tarihi boyunca tartışma konusu olmuştur. Kimisi bunu, yapısı kurallı olmasa bile yaygınlaşmış (galat-ı meşhur) kelime saymıştır. "Çekim eklerinden kelime türetilmez" tartışmasını iyi anlamamız gerekir. Örnek olarak *farkındalık* tartışılacak bir kelime olabilir. Kökü Türkçe değildir. Her ne kadar *içindekiler* sözüne benzese de kökü Türkçe olmadığı için yadırganmıştır. Zannedersem Batı kökenli *awareness* kelimesine karşılık olarak ileri sürüldü.

Türkçeleştirme çalışmaları içinde çekim ekleriyle kelime türetmek, yabancı kökenli kelimelere karşılık bulmak tartışılmalıdır. Bunlardan *neden* "sebebe" karşılığı çok tartışıldı. *Uydurma Olan Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü* adlı çalışmada Faruk K. Timurtaş, kelimeyi yanlış buldu ve şu açıklamayı yaptı:

"Belirsizlik bildiren *ne* zamiriyle bir isim çekim eki olan *-den* ekinde meydana gelen *neden* öteden beri soru zarfı olarak kullanılmakta ve 'hangi sebepten dolayı' manası vermektedir. *Neden*, isim olarak *sebebe* yerine kullanılması uygun olmamıştır. Kelime; *-den* eki bir kelime teşkil eki olmayıp bir çekim eki olduğu için yanlış kullanılmış ve mana bakımından değil, şekil cihetinden de kusurludur." (s. 49)

Türkçeyi öne çıkarma, yabancı kelimelere uygun Türkçe karşılıklar bulma çabaları, tartışmaları, eleştirileri içinde kırk elli yılım geçti. Dilin kazançları yanında kayıpları da oldu. Daha sağduyu ile bilerek, Türkçeyi yakından tanıyarak, uzmanlık derecesinde bu işi sağlıklı yürütemedik. Burada sebepleri üzerinde durmak geniş yer tutar. Bu konuya girmeden söz konusu etiğimiz durum ekleriyle ilgili derlediğim örnekleri sınıflandırmaya çalışayım. Dilde bunların bir bölümü isim, bir bölümü sıfat, bir bölümü de zarf görevinde kullanılmıştır. İsim olup da sıfat görevinde kullanılanlar olduğu gibi, isimken başka eklerle yeniden isim olmuş kelimeler de bulunmaktadır. Zarf görevinde olanlar ise büyük bir sayı tutar.

-a (-e) ekiyle kalıplaşmış, yan ve mecaz anlamlar kazanmış olanlar

Bunların arasında terim örnekleri çoğunluktadır. *dışa dönük* (ekstraversiyon), *içe dönük* (entroversiyon), *dışa satım* (ihracat), *içe bakış*, *dışa bakış* gibi terimler bu ekle kurulmuştur. Terim olanlarının anlamı tektir ve yan mecaz anlamları olmaz. Tıp terimlerinden *öne bükülüm* (antefleksiyon), *içe çekim* (addüksiyon), *dışa çekim* (abdüksiyon) örneklerden birkaçıdır.

Örnekler arasında bu ekle yapılmış *noktası noktasına*, *ezelden ebede*, *derinden derine*, *akşamdan sabaha* gibi zarf görevinde kullanılan yapılar da bulunmaktadır.

-da (-de, -ta, -te) ekiyle kalıplaşmış, yan ve mecaz anlamlar kazanmış olanlar

Bu ekle yapılmış örnekler çok daha fazladır. Bazıları da *nihayetinde - sonucunda* örneğinde olduğu gibi bir yabancı kökenli kelimenin Türkçeye çevrilmesi sırasında dile mal edilmiştir. *Yakında*, *sözde*, *zamanında*, *yanında*, *kararında*, *gıyabında*, *potada*, *yukarıda*, *aşağıda*, *zarfında*, *anında*, *aslında*, *sonunda*, *vaktinde*, *esnasında*, *dakikasında*, *eşliğinde*, *hakkında*, *nezdinde*, *beraberinde uğrunda*, *sularında*, *icabında*, *sayesinde*, *sırasında*, *akabinde*, *nazarında raddelerinde*, *sonunda*, *uğrunda* vb. *Kararında* örneğinde olduğu gibi gerçek anlam dışında “ne fazla, ne az, belli ölçüde” anlamında kullanılmış.

Bir kelime olarak bu ekle kurulmuş örnekler yanında “seyrek, nadir” anlamında *binde bir*, *adı üstünde*, *bir keresinde*, *yerli yerinde*, *günün birinde*, *adam kıtlığında*, *adam yokluğunda*, *haddizatında*, *ötesinde berisinde*, *derinden derine*, *eninde sonunda*, *iş başında*, *yanı başında*, *masa başında* gibi birden çok kelimeyle yapılmış diğer örnekleri var.

Örneklerin bir bölümü de organ adlarıyla yapılmış, yan ve mecaz anlamlar kazanmış sözlerdir. *Çiçeği burnunda*, *canı burnunda*, *eli yüreğinde*, *karnı burnunda*, *canı burnunda*, *öfkesi burnunda*, *eli kulağında*, *göz önünde*, *yüreği ağzında*, *gözü yolda*, *el altında*, *ağız kulaklarında*, *aklı başında*, *eli belinde*, *canı burnunda*, *el altında*, *eli böğründe*, *eli belinde*, *eli koynunda*, *eli kulağında*, *eli şakağında*, *eli yüreğinde* vb.

Örneklerin birçoğunun yan ve mecaz ve anlamları oluşmuştur. “Nankör” anlamında *ekmeği dizinde*, “kâsîp, uysal” anlamında *başı önünde*, *perde arkasında*, *evi sırtında*, *fi tarihinde*, *gecenin köründe*, *işi tıklarında*, *kantarı belinde*, *karnı burnunda*, *kendi hâlinde*, *keyfi yerinde*, *tam saatinde*, *sabahın köründe*, *uç otuzunda*, *balık etinde* vb.

-dan (-den, -tan, -ten) ekiyle kalıplaşmış, yan ve mecaz anlamlar kazanmış olanlar

Bu ekle kalışmış örneklerden bir bölümü *yüzünden, dünden, tarafından yakından, bakımından* örneklerinde olduğu gibi bir kelimedenden oluşmaktadır. Birden çok kelimedenden oluşan örnekler ise şunlardır:

En azından, uzaktan yakından, el altından, perde arkasından, yerinden yönetim vb. Aynı yapıdaki örneklerin bir bölümü ise terim niteliğindedir. *Yeniden kanlanma* (reperfüzyon), *karından bacaklılar, arkadan solungaçlılar* (opisthobranches), *dıştan bölme* (diviser en exterieur), *yerinden oynama* (dislocation) vb.

Durum eklerinden *-e, -de, -den* ekleriyle yapılmış kelime ve terimler Türkçenin bir gerçeği olmakla birlikte, bu yol gitmeye biraz da Doğu ve Batı dillerinden gelen kelime ve terimler yol açmıştır.

Örnekler arasında *mesabesinde* kelimesinde olduğu gibi yabancı bulunan ama karşılık gösterilmeyen ve giderek kullanım dışı kalan kelimeler var. İşlenen örneklerde asıl ilgi çeken taraf ise birçoğunun “kandırılmaz, ölçüye miktara vakıf” kimseler için kullanılan ve mecaz anlamda *kantarı belinde* gibi kelimeler, Türkçeye özgü birer yaratmalar olmasıdır.